

વૈશ્વિકીકરણ અને સમાજ પર તેની વ્યાપક અસરો

Dr. Govind U. Baraiya

Temporary Assistant Professor

Department of Sociology

Veer Narmad South Gujarat University, Surat.

Email:- gubaraiya@vnsgu.ac.in

સારાંશ

વૈશ્વિકીકરણ એ માત્ર આર્થિક પ્રક્રિયા નથી, પરંતુ સમગ્ર વિશ્વનું એકબીજા સાથે જોડાઈને 'વૈશ્વિક ગામ' (Global Village) બનવાની બહુઆયામી ઘટના છે. તેના મુખ્ય પ્રેરક બળોમાં માહિતી ટેકનોલોજી (ICT), આધુનિક પરિવહન અને ઉદારીકરણ-ખાનગીકરણની નીતિઓ છે. વૈશ્વિકીકરણના કારણે પરંપરાગત સંયુક્ત કુટુંબો તૂટ્યા છે અને વિભક્ત કુટુંબો તેમજ લિવ-ઇન રિલેશનશિપ જેવો ટ્રેન્ડ વધ્યો છે. જીવનશૈલી, ખાનપાન અને પોશાકનું વૈશ્વિકરણ (પશ્ચિમીકરણ) થયું છે, જેને 'સાંસ્કૃતિક હોમોજનાઇઝેશન' કે 'મેકડોનાલ્ડિઝેશન' કહેવામાં આવે છે. આઈટી અને કોર્પોરેટ ક્ષેત્રમાં રોજગારીની અઢળક તકો ઊભી થઈ છે અને ગ્રાહકોને મોટો ફાયદો થયો છે. પરંતુ બીજી તરફ, પરંપરાગત લઘુ ઉદ્યોગો પડી ભાંગ્યા છે અને અમીર-ગરીબ વચ્ચેની આર્થિક ખાઈ વધુ ઊંડી થઈ છે. મહિલાઓ આર્થિક રીતે સ્વાયત્ત અને સશક્ત બની છે, પરંતુ તેમના પર ઘર અને ઓફિસ બંનેનું બેવડું ભારણ વધ્યું છે. યુવાનો માટે શિક્ષણની વૈશ્વિક તકો ખુલી છે, પરંતુ તીવ્ર સ્પર્ધાને કારણે માનસિક તણાવ, ડિપ્રેશન અને એકલતામાં વધારો થયો છે. ઝડપી મુસાફરીને કારણે સ્થાનિક રોગો ત્વરિત વૈશ્વિક મહામારી (જેમ કે કોવિડ-૧૯) નું સ્વરૂપ લે છે. સંસાધનોના અતિશય વપરાશથી ગ્લોબલ વોર્મિંગ વધ્યું છે અને વધુ સારી આજીવિકા માટે 'બુદ્ધિધનનું બહિર્ગમન' (Brain Drain) વધ્યું છે. વૈશ્વિકીકરણ એક બેધારી તલવાર છે. વર્તમાન સમયમાં 'ડી-ગ્લોબલાઇઝેશન' (સંરક્ષણવાદ) નો ઉદય થઈ રહ્યો છે, જેમાં ભારતનો 'આત્મનિર્ભર ભારત' અને 'વોકલ ફોર લોકલ' નો નારો સ્થાનિક અર્થતંત્રને મજબૂત કરવાનો સંતુલિત માર્ગ દર્શાવે છે.

૧. પ્રસ્તાવના :

માનવ ઇતિહાસના વર્તમાન તબક્કામાં જો કોઈ એક પરિબળ સમગ્ર વિશ્વને સૌથી વધુ પ્રભાવિત કર્યું હોય, તો તે 'વૈશ્વિકીકરણ' (Globalization) છે. વૈશ્વિકીકરણ એ માત્ર એક આર્થિક પ્રક્રિયા નથી, પરંતુ તે એક એવી બહુઆયામી ઘટના છે જેણે માનવ સમાજની રહેણીકહેણી, સંસ્કૃતિ, વિચારસરણી અને સામાજિક સંબંધોના માળખાને ધરમૂળથી બદલી નાખ્યું છે. સાદા શબ્દોમાં કહીએ તો, વૈશ્વિકીકરણ એટલે સમગ્ર વિશ્વનું એકબીજા સાથે જોડાવું અને એક વિશાળ વૈશ્વિક ગામ (Global Village) માં રૂપાંતરિત થવું.

આપ્રક્રિયા અંતર્ગત વિવિધ દેશો વચ્ચે વસ્તુઓ, સેવાઓ, મૂડી, ટેકનોલોજી, વિચારો અને લોકોની મુક્ત અવરજવર શક્ય બને છે. ભૌગોલિક અંતરો હવે અવરોધ રહ્યા નથી. ૨૦મી સદીના અંત ભાગમાં શરૂ થયેલી આ પ્રક્રિયા આજે ૨૦૨૬ સુધીમાં એટલી તીવ્ર બની ચૂકી છે કે વિશ્વના

એક ખૂણામાં બનતી ઘટનાની સીધી અસર બીજા ખૂણામાં વસતા સમાજ પર ત્વરિત જોવા મળે છે. આ લેખમાં આપણે વૈશ્વિકીકરણના વિવિધ પાસાઓ અને તેની ભારતીય તેમજ વૈશ્વિક સમાજ પર થયેલી હકારાત્મક અને નકારાત્મક અસરોનું વિસ્તૃત વિશ્લેષણ કરીશું.

૨. વૈશ્વિકીકરણના મુખ્ય પ્રેરક બળો (Drivers of Globalization):

વૈશ્વિકીકરણ આકસ્મિક રીતે ઉઠ્ઠેલી પ્રક્રિયા નથી, પરંતુ તેની પાછળ કેટલાક મજબૂત પરિબલો કાર્યરત રહ્યા છે:

- માહિતી અને સંચાર ટેકનોલોજી (ICT): ઇન્ટરનેટ, સ્માર્ટફોન, હાઇ-સ્પીડ ડેટા અને સોશિયલ મીડિયા પ્લેટફોર્મ્સ જગતને એક તાંતણે બાંધી દીધું છે. આજે પલકવારમાં અબજો રૂપિયાના નાણાકીય વ્યવહારો અને માહિતીનું આદાનપ્રદાન વૈશ્વિક સ્તરે થાય છે.
- પરિવહન ક્ષેત્રે ક્રાંતિ: આધુનિક વિમાન સેવાઓ અને વિશાળ કન્ટેનર જહાજોને કારણે આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે માલસામાન અને મુસાફરોની હેરફેર અત્યંત ઝડપી અને સસ્તી બની છે.
- ઉદારીકરણ અને ક્ષેત્રીકરણ: ૧૯૮૦ના દાયકામાં વિશ્વના મોટાભાગના દેશોએ (જેમાં ભારતે ૧૯૯૧માં નવી આર્થિક નીતિ અપનાવી) પોતાના બજારો વિદેશી રોકાણ માટે ખોલી દીધા. વેપારના નિયમો સરળ બનાવવામાં આવ્યા, જેને કારણે બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીઓ (MNCs) નો વ્યાપ વધ્યો.

૩. સામાજિક સંસ્થાઓ પર વૈશ્વિકીકરણનો પ્રભાવ :

સમાજનું માળખું તેની પાયાની સંસ્થાઓ પર ટકેલું છે. વૈશ્વિકીકરણના કારણે આ સંસ્થાઓમાં વ્યાપક પરિવર્તનો આવ્યા છે:

કૌટુંબિક વ્યવસ્થા અને સંબંધો:

પરંપરાગત ભારતીય સમાજની ઓળખ સમી 'સંયુક્ત કુટુંબ' (Joint Family) પ્રથા પર વૈશ્વિકીકરણની ઘેરી અસર પડી છે. રોજગારીની નવી તકો અને પશ્ચિમી સંસ્કૃતિના પ્રભાવ હેઠળ 'વિભક્ત કુટુંબ' (Nuclear Family) નો ટ્રેન્ડ ઝડપથી વધ્યો છે. વ્યક્તિવાદ (Individualism) ના ઉદયને કારણે કુટુંબના સભ્યો વચ્ચેના પરંપરાગત સંબંધોમાં પરિવર્તન આવ્યું છે. વડીલોની ભૂમિકા અને તેમના પ્રત્યેના આદરમાં ઘટાડો થયો છે, જેના પરિણામે વૃદ્ધાશ્રમોની સંખ્યામાં વધારો જોવા મળી રહ્યો છે. જોકે, બીજી તરફ, આધુનિક ટેકનોલોજી (જેમ કે વીડિયો કોલિંગ) એ દૂર રહેતા પરિવારોને વર્ચ્યુઅલ રીતે જોડી રાખવાનું કામ પણ કર્યું છે.

લગ્ન સંસ્થામાં પરિવર્તન:

લગ્ન એ ભારતીય સમાજમાં એક પવિત્ર સંસ્કાર માનવામાં આવે છે. વૈશ્વિકીકરણના કારણે આ સંસ્થાના સ્વરૂપમાં મોટો બદલાવ આવ્યો છે. લવ મેરેજ, લેટ મેરેજ (મોડી ઉંમરે લગ્ન), અને હવે મેટ્રો સિટીઝમાં 'લિવ-ઇન રિલેશનશિપ' જેવી વિભાવનાઓ સ્વીકૃત બની રહી છે. મહિલાઓની આર્થિક સ્વાયત્તતા વધવાને કારણે લગ્નજીવનમાં સમાનતા આવી છે, પરંતુ તેની સાથે-સાથે અહમના ટકરાવ અને અપેક્ષાઓ બદલાવાને કારણે છૂટાછેડા (Divorce) ના દરમાં પણ નોંધપાત્ર વધારો થયો છે.

૪. સાંસ્કૃતિક અસરો: સાંસ્કૃતિક સંમિશ્રણ વિરુદ્ધ સાંસ્કૃતિક આક્રમણ:

વૈશ્વિકીકરણની સૌથી દ્રશ્યમાન અસર સંસ્કૃતિ પર પડી છે. આ અસરોને બે દ્રષ્ટિકોણથી સમજી શકાય છે:

ખોરાક, પોશાક અને જીવનશૈલી:

આજે વૈશ્વિક સ્તરે ખોરાક અને પોશાકનું વૈવિધ્યકરણ થયું છે. ભારતના નાના શહેરોમાં પણ મેકડોનાલ્ડ્સ, ડોમિનોઝ અને પિઝા હટ લોકપ્રિય બન્યા છે. તેવી જ રીતે પશ્ચિમી દેશોમાં ભારતીય મસાલા, ચિકન ટિક્કા મસાલા અને ગુજરાતી થાળી પસંદ કરવામાં આવી રહ્યા છે. પોશાકની વાત કરીએ તો, જીન્સ, ટી-શર્ટ અને વેસ્ટર્ન આઉટફિટ્સ વૈશ્વિક પોશાક બની ગયા છે. પરંપરાગત વસ્ત્રો હવે માત્ર તહેવારો કે પ્રસંગો પૂરતા મર્યાદિત થઈ ગયા છે.

ભાષા અને મનોરંજન:

અંગ્રેજી ભાષા આજે વૈશ્વિક સંપર્ક ભાષા (Lingua Franca) બની ગઈ છે. શિક્ષણ અને વ્યવસાયમાં અંગ્રેજીનું વર્ચસ્વ એટલું વધી ગયું છે કે પ્રાદેશિક ભાષાઓ અને બોલીઓ અસ્તિત્વના સંકટનો સામનો કરી રહી છે. હોલીવુડ ફિલ્મો, નેટફ્લિક્સ, અને ઓટીટી પ્લેટફોર્મ્સ વૈશ્વિક સ્તરે મનોરંજનના ધોરણો બદલી નાખ્યા છે. આનાથી યુવા પેઢીમાં પશ્ચિમી મૂલ્યો અને જીવનશૈલીનો સ્વીકાર વધ્યો છે જેને ઘણા સમાજશાસ્ત્રીઓ 'સાંસ્કૃતિક સામ્રાજ્યવાદ' (Cultural Imperialism) તરીકે ઓળખાવે છે.

સાંસ્કૃતિક હોમોજનાઇઝેશન (Cultural Homogenization):

આ એક એવી પ્રક્રિયા છે જેમાં સ્થાનિક સંસ્કૃતિઓ ધીમે-ધીમે લુપ્ત થઈ જાય છે અને સમગ્ર વિશ્વમાં એક જ પ્રકારની સમાન (મોટે ભાગે પશ્ચિમી) સંસ્કૃતિ પ્રસ્થાપિત થઈ જાય છે. તેને 'મેકડોનાલ્ડિઝેશન' પણ કહેવાય છે.

પ. આર્થિક અસરો અને સામાજિક અસમાનતા:

વૈશ્વિકીકરણ આર્થિક નીતિઓ પર આધારિત હોવાથી તેની સામાજિક-આર્થિક અસરો અત્યંત વ્યાપક છે. જે વર્ગ શિક્ષિત, કુશળ અને ટેકનોલોજીથી સજ્જ હતો, તેણે આ પ્રક્રિયાનો ભરપૂર લાભ ઉઠાવ્યો અને વધુ સમૃદ્ધ બન્યો. પરંતુ અકુશળ મજૂરો, આદિવાસીઓ અને ગ્રામીણ વસ્તી આ પ્રગતિની રેસમાં પાછળ રહી ગયા. પરિણામે, સમાજમાં આર્થિક ધ્રુવીકરણ વધ્યું છે જે સામાજિક અસંતોષ અને ગુનાખોરીનું કારણ બને છે.

ક્ષેત્ર	હકારાત્મક અસરો (લાભ)	નકારાત્મક અસરો (ગેરલાભ)
રોજગારી અને આર્થિક વૃદ્ધિ	IT, BPO, અને મલ્ટીનેશનલ કંપનીઓમાં લાખો નવી અને ઉચ્ચ પગારવાળી નોકરીઓનું સર્જન થયું દેશના જીડીપીમાં મોટો ઉછાળો આવ્યો.	પરંપરાગત લઘુ ઉદ્યોગો, હસ્તકલા અને ગૃહ ઉદ્યોગો વૈશ્વિક સ્પર્ધા સામે ટકી ન શક્યા, જેનાથી કરોડો કારીગરો બેરોજગાર બન્યા.
ગ્રાહક બજાર	ગ્રાહકો પાસે વસ્તુઓની વ્યાપક પસંદગી ઉપલબ્ધ બની. ગુણવત્તામાં સુધારો થયો અને સ્પર્ધાને કારણે કિંમતો નિયંત્રણમાં રહી.	ભૌતિકવાદ (Materialism) અને ઉપભોક્તાવાદ (Consumerism) વધ્યો. લોકો બિનજરૂરી વસ્તુઓ ખરીદવા તરફ વળ્યા, જેનાથી દેવું વધ્યું.
કૃષિ ક્ષેત્ર	આધુનિક બિયારણો, ટેકનોલોજી અને વૈશ્વિક બજારો સુધી પહોંચ શક્ય બની. રોકડિયા પાકોની નિકાસ વધી.	બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીઓના મોંઘા બિયારણો અને ખાતરોના કારણે ખેતીનો ખર્ચ વધ્યો. નાના ખેડૂતો દેવાના ડુંગર નીચે દબાયા.

ડ. મહિલા સશક્તિકરણ અને લિંગ સમાનતા:

- આર્થિક સ્વાયત્તતા: કોર્પોરેટ સેક્ટર, બેંકિંગ, આઈટી અને સેવા ક્ષેત્રમાં મહિલાઓ માટે રોજગારીની અભૂતપૂર્વ તકો ઊભી થઈ છે. આર્થિક રીતે આત્મનિર્ભર બનવાથી મહિલાઓની નિર્ણય લેવાની ક્ષમતામાં વધારો થયો છે.
- શિક્ષણનો વ્યાપ: વૈશ્વિક વિચારોના પ્રભાવ હેઠળ કન્યા શિક્ષણ પ્રત્યે સમાજનો દ્રષ્ટિકોણ બદલાયો છે. આજે મહિલાઓ ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવીને વૈશ્વિક સ્તરે નેતૃત્વ કરી રહી છે.

- નવા પડકારો: જોકે, તેની સાથે મહિલાઓ પર કામનું બેવડું ભારણ (Double Burden) વધ્યું છે - તેમણે ઘર અને ઓફિસ બંને સંભાળવા પડે છે. આ ઉપરાંત, રાત્રિ પાળીમાં કામ કરતી મહિલાઓની સુરક્ષા પણ એક નવો સામાજિક પડકાર બન્યો છે.

૭. યુવા પેઢી, મનોવિજ્ઞાન અને શિક્ષણ પર અસર:

આજનો યુવાન એ વૈશ્વિકીકરણનું સૌથી મોટું ઉત્પાદન અને ગ્રાહક બંને છે. શિક્ષણ ક્ષેત્રે 'વૈશ્વિકીકરણ' થવાથી આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાની યુનિવર્સિટીઓ, ઓનલાઇન લર્નિંગ પ્લેટફોર્મ્સ (Coursera, Udemy વગેરે) અને વિદેશમાં અભ્યાસ કરવાની તકો ખૂબ વધી છે. શિક્ષણ હવે માત્ર જ્ઞાન મેળવવાનું સાધન નથી રહ્યું પરંતુ તે વૈશ્વિક બજારને અનુરૂપ 'કૌશલ્ય' (Skill) મેળવવાનું કેન્દ્ર બન્યું છે.

માનસિક સ્તરે, યુવાનોમાં વૈશ્વિક દ્રષ્ટિકોણ ખીલ્યો છે, તેઓ વધુ ઉદાર અને સ્વીકાર્ય બન્યા છે. પરંતુ, તીવ્ર સ્પર્ધા, પીઅર પ્રેશર (સહકર્મચારીઓનું દબાણ) અને સોશિયલ મીડિયાની આભાસી દુનિયાના કારણે યુવાનોમાં એકલતા, ડિપ્રેશન અને એન્ઝાયટી જેવા માનસિક રોગોનું પ્રમાણ પણ ચિંતાજનક હદે વધ્યું છે.

૮. આરોગ્ય, પર્યાવરણ અને સ્થળાંતર (Migration):

વૈશ્વિક રોગો અને આરોગ્ય:

લોકોની ઝડપી આંતરરાષ્ટ્રીય અવરજવરને કારણે સ્થાનિક રોગો પળવારમાં વૈશ્વિક મહામારી (Pandemic) નું સ્વરૂપ ધારણ કરી લે છે. કોવિડ-૧૯ (COVID-19) આનું સૌથી મોટું અને ભયાનક ઉદાહરણ છે. જોકે, હકારાત્મક બાબત એ છે કે તબીબી વિજ્ઞાન, રાસિકરણ અને સંશોધનોનું વૈશ્વિક સ્તરે આદાનપ્રદાન પણ એટલું જ ઝડપી બન્યું છે.

પર્યાવરણીય કટોકટી:

ઔદ્યોગિક ઉત્પાદન વધારવાની ઘેલી દોડ, અતિશય વપરાશ અને કુદરતી સંસાધનોના આડેધડ દોહનને કારણે ગ્લોબલ વોર્મિંગ (Global Warming) અને ક્લાઈમેટ ચેન્જ (Climate Change) જેવી ગંભીર સમસ્યાઓ સર્જાઈ છે. પશ્ચિમી દેશો પોતાના પ્રદૂષણ ફેલાવતા ઉદ્યોગો વિકાસશીલ દેશોમાં સ્થાનાંતરિત કરી રહ્યા છે, જે પર્યાવરણીય અન્યાય દર્શાવે છે.

સ્થળાંતર (Migration):

વધુ સારી આજીવિકા માટે ગામડાઓમાંથી શહેરો તરફ અને વિકાસશીલ દેશોમાંથી વિકસિત દેશો તરફ (Brain Drain - બુદ્ધિધનનું બહિર્ગમન) સ્થળાંતર ખૂબ વધ્યું છે. આનાથી

શહેરોમાં ઝૂંપડપટ્ટીઓ, ટ્રાફિક અને પ્રદૂષણની સમસ્યાઓ વકરી છે, જ્યારે બીજી તરફ વિકસિત દેશોમાં વસતા એનઆરઆઈ (NRI) સમુદાયો વૈશ્વિક સ્તરે ભારતની સોફ્ટ પાવર વધારી રહ્યા છે.

૯. પડકારો અને ભવિષ્યની દિશા (ડી-ગ્લોબલાઇઝેશનનો ઉદય):

હાલના વર્ષોમાં વૈશ્વિકીકરણ સામે તીવ્ર પ્રતિક્રિયાઓ પણ જોવા મળી રહી છે જેને 'ડી-ગ્લોબલાઇઝેશન' (De-globalization) અથવા સંરક્ષણવાદ (Protectionism) કહેવામાં આવે છે. ઘણા દેશો પોતાની સ્થાનિક નોકરીઓ બચાવવા માટે વિદેશી નાગરિકો અને વસ્તુઓ પર પ્રતિબંધો લગાવી રહ્યા છે. રાષ્ટ્રવાદની ભાવના ફરી પ્રબળ બની રહી છે. ભારત સરકારનો 'આત્મનિર્ભર ભારત' અને 'વોકલ ફોર લોકલ' નો નારો આ દિશામાં એક સંતુલિત પ્રયાસ ગણાવી શકાય.

૧૦. ઉપસંહાર:

નિષ્કર્ષ સ્વરૂપે કહી શકાય કે વૈશ્વિકીકરણ એ બેધારી તલવાર સમાન છે. તે માત્ર એક આર્થિક વ્યવસ્થા નથી પણ એક સાર્વત્રિક પરિવર્તન છે. તેણે આપણને અદ્યતન ટેકનોલોજી, આર્થિક સમૃદ્ધિ, મહિલા સશક્તિકરણ અને વૈશ્વિક નાગરિકત્વની ભાવના આપી છે; તો બીજી તરફ સાંસ્કૃતિક હોમોજનાઇઝેશન, આર્થિક અસમાનતા, કૌટુંબિક વિઘટન અને પર્યાવરણીય વિનાશ જેવા ગંભીર પડકારો પણ આપણી સમક્ષ ખડા કર્યા છે. વૈશ્વિકીકરણને સંપૂર્ણપણે નકારી શકાય તેમ નથી અને તેનો આંધળો સ્વીકાર પણ આત્મઘાતી સાબિત થઈ શકે છે. સાચો માર્ગ મધ્યમ માર્ગ છે. જેમ મહાત્મા ગાંધીએ કહ્યું હતું: 'હું ઈચ્છું છું કે મારા ઘરની આસપાસ તમામ દેશોની સંસ્કૃતિની હવા મુક્તપણે વહે, પરંતુ હું મારા પોતાના પગ પર મક્કમ ઊભો રહીશ.' આપણે વૈશ્વિક જ્ઞાન અને ટેકનોલોજીને અપનાવવાની જરૂર છે, પરંતુ આપણા મૂળ સામાજિક મૂલ્યો, સંસ્કારો અને પર્યાવરણની રક્ષા કરીને જ આપણે એક સ્વસ્થ અને સમતાવાદી સમાજનું નિર્માણ કરી શકીશું.

સંદર્ભ :

1. Ahluwalia, M. S. (2002), Economic reforms in India since 1991: Has gradualism worked? *Journal of Economic Perspectives*, 16(3), 67-88.
2. Ritzer, G. (2019), *The McDonaldization of society: Into the digital age* (9th ed.), SAGE Publications.
3. Tomlinson, J. (1999), *Globalization and culture*, University of Chicago Press.
4. Singh, Y. (2000), *Culture change in India: Identity and globalization*, Rawat Publications.

5. McLuhan, M. (1964), *Understanding media: The extensions of man*, McGraw-Hill.
6. Ministry of Finance. (2021), *Economic Survey 2020-21*, Government of India.
7. Gandhi, M. K. (1921, June 1), To young Bengal. *Young India*, 3(22), 170.

